

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁՆԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՕՐԵՐԻՑ ՄԻՆՁՆԻ
ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄԸ
(1858 – 1872)

Մինչև կաթողիկոսանալը, Մատթէոս Ա (1858–1865) Հռչակուած էր թէ՛ իբրև հմուտ քարոզիչ և աստուածաբան և թէ՛ իբր ժողովրդական մարդ։ Իր կաթողիկոսացումն էլ հենց այդ համբաւին էր պարտական։ Իր պաշտօնավարութեան սկզբնական շրջանում նա ամէն կերպ աշխատեց իր ընտրողներին յոյսերի իրականացման համար։ Մեծ ուշադրութիւն դարձրեց ծխական դպրոցներին բարեկարգման և ամուր հիմքեր վրայ դրուելուն։ Նա առաջինն էր որ կազմեց ծխական հոգաբարձութիւններ, ժողովրդին տալով իր զբարոյնների յանձնաձման և ղեկավարման պարագն ու հոգսերը։ Հաստատեց կանոնադրութիւն՝ Թիֆլիսի ներսիսեան դպրոցի համար, որը զործեց մինչև դպրոցի փակուելը։ Կանոնաւորեց Մայր Աթոռի ձեռագրատունը, կազմել և տպագրել տուեց ցուցակը։ Այս բոլորը ցոյց էին տալիս, որ նա ուսումնասէր անձնաւորութիւն էր և յոյս էին ներշնչում վարդապետարանի բարձրացման մասին։

Այս հարցերում, ինչպէս նաեւ տնտեսական դետնի վրայ, նա բախուեց ուժեղ ընդդիմութեան, յուսահատուեց և իրեն նուիրեց միայն վարդապետական հարցերի, հանդէս բերելով պահպանողականութիւն և անհանդուրժողութիւն իրեն պէս յմտածողների հանդէպ։ Դա խանգարեց ոչ միայն աշխարհային եռանդուն կերպով սկսուած մասսայական դպրոցական գործը, այլ նաեւ Ս. Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը հասցրեց անմխիթար վիճակի, որն էլ աւելի է շեշտուում՝ յաջորդելով Աշարակեցու խիստ կերպով տնտեսական թեքում ունեցող վարչութեան։ Սինոդը գերիշխող դերք էր գրաւել ամէն ինչում։ Ոչ միայն վանական հարցերն էր նա վճռում, այլև համաժողովրդական նշանակութիւն ունեցողները։ Իսկ շատ դէպքերում Սինոդում նստած էին լինում այդ գործին անձեռնհաս մարդիկ։ Մատթէոս Ա առաջին ինքն էլ անկարող եղաւ գործակցել Սինոդին, որ իբրև նորաստեղծ մի մարմին՝ դեռ եւս կազմուած էր իբրեքախոյս և հակամարտ ձգտումների տէր մարդկանցից և հետև էր միաձոյլ և նոյն նպատակին ու անխիճներին ձգտող լինելուց։

Այնուամենայնիւ, Մատթէոս Առաջինի օրով եւս շարունակեց գոյութիւն ունենալ Մայր Աթոռի Վարդապետարանը՝ Այդ մասին փաստերը հաշուառ են։ Դա, ի հարկէ, չէր բաւարարում բոլոր նրանց՝ որոնք գիտակից էին Մայր Աթոռի դերքին ու անելիքներին ։ Այդ էր պատճառը, որ նրանք յաճախ կաթողիկոսին զգացնել էին տալիս՝ չսամանափակուել վանական կարիքները միայն նկատի առնող մի Վարդապետարանով, այլ այն դարձնել համազգային նշանակութեամբ մի ուսումնական հիմնարկ, որի շրջանաւարտները կարողանային աշխատել եւ իրրեւ հոգեւորական, եւ իրրեւ աշխարհական կեանքի զանազան բնագաւառներում։ Միքայէլ Նալբանդեանը Հնդկաստանից վերադարձին, Լոնդոնից կաթողիկոսին ուղղած իր 1862 Յունուարի 20 թուականի նամակում յայտնելով որ Կալկաթայի հայկական եկեղեցում էջմիածնին պատկանող զգալի մի գումար է կուտակուել, խնդրում է կարգադրութիւն անել՝ էջմիածնում մասսայական դպրոց հիմնելու մասին։ «Վրումարդ այդ, որ մնացեալ է անդր եւ որ մնացէ եթէ ոչ պահանջիցէք, կարէ սատար լինել Ձեզ, թերեւ ի շինութիւն դպրոցին, զոր հիմնէիք տակաւին ամօք իբր երկու քառաջն(1)։

Նալբանդեանի վերոյիշեալ վկայութիւնից պարզուած է եւ այն, որ Մատթէոս Կաթողիկոսը շուրջ 1860-ական թուականներին մտադրուել է էջմիածնի դպրոցը առաւել եւս ընդարձակելու եւ այդ իսկ պատճառով նոյն Նալբանդեանը 1860 թուականի աշնանը Ս. էջմիածնում կառուցուելիք դպրոցի օգտին նուիրում է հարիւր ռուբլի իր միջոցներից(2)։

Հայաստանի Պատմական Պատմական Արխիւում պահպանուել է Մատթէոսի մէկ կոնդակը՝ ուղղուած Գրիգոր Արքեպս. Յովբանին, նրան Վարդապետարանի վերատեսուչ նշանակելու կապակցութեամբ (1861 Նոյ. 19)։

«Թէպէտ ի սպառնալու անձնական տկարութեանց Ձերոց բարեհաճեցաք կոնդակաւ մերով առ Սիւնհոգոսն Ս. էջմիածնի ի յամսան Ապրիլի ներկայ ամի համարաւ 188 արձակել զՁեզ ի պաշտօնէ վերատեսչութեան հոգեւոր դպրոցի Մայր Աթոռոյս. այլ այժմ, որովհետեւ ցոյիք զառողջութիւն շնորհիւ տեսուն, վանորոյց արժան դատեցաք վերստին կարգել զՁեզ ի պաշտօն վերատեսչութեան այնր դպրոցի, այսու մերով կոնդակաւ հայրապետական, յանձն առնելով ընդ նմին Ձերով տեսչութեան եւ զամենայն սարկաւազուսն եւ զուրարակիրս Ս. Աթոռոյս բնակեալս ի շարս միաբանից, առ որ պատուիրեմք հոգ եւ ինամք ունել միշտ որպէս ի վերայ դպրոցին, նոյնպէս եւ ի վերայ նոցա, եւ կրթել օնոսա կրօնաւորական պարիեշտութեամբ, եւ զյանցաւորսն եւ զծուլայեալսն առ պաշտօն իւրեանց խրատել ջանիւք եւ յանդիմանութեամբ. իսկ զանուզողայն, զյանդուգնսն եւ զանհաղանդսն Ձեզ՝ յետ հաջորդ լինելուն մեր ունիմք սաստկապէս պարծել եւ ի միաբանակցութենէ Ս. Աթոռոյս ի ոչաւս զրկել ի տեւ եւ ի զուգուութիւն ալոցն ամենեցուն(3)։

Վերոյիշեալները զուգացանկութիւններ եւ ծրագիրներ էին Մատթէոս Առաջինի կողմից ։ Իրականում, Վարդապետարանը շարունակուեց ըստ իր նախորդների ժամանակում եղածին։ Այդ մասին է խորում հետեւեալ վկայութիւնը. «Իբրեւ տւսումնական, անմ. (Մատթէոս Ա. - Վ. Ե. Տ.) մտադրու-

(1) Մ. Նալբանդեան, «Երկերի ժողովածու», Հատոր Դ, Երևան, 1949, էջ 122-123։

(2) Մատեմագարան, Սինոդի Օրագրութիւններ, Զգր. 51-՝ Կալ. 1962։

(3) Հայաստանի Պատմական Պատմական Արխիւ ֆոնդ 57, գործ 240, էջ 4։

թիւն դարձուց թէ՛ Աթոռայ ժառանգանորաց յարմարանին եւ թէ՛ Վնդարչապատի ծխական վարժարանին գրայ եւ ինչ ինչ բարեկարգական կորոպորացութիւններ հրամայեց(4)։

1862 թուականի Ունդտեմբերի 8ին Ս. Էլմիածնի ժառանգանորաց վարժարան է այցելում Յակոբ Կարինեանը, որն իր տպագրութիւններն է գրում։ Լսենք նրան։

«Սեպտեմբերի 8ին գնացինք այցելութեան Էլմիածնի ուսումնարանին, մեր գնացած ժամանակը աշակերտները ճաշ ուտելու էին գնացել։ Թէպէտ ուսումնարանը այն օրից երբ յանձնուած է տեսութեան Եղիազար Արքեպիսկոպոսին, մի առանձին Հոգացողութեան տակ է ք մասին բարեկարգութեան թէ՛ ըստ ուսումնականի եւ թէ՛ ըստ տնտեսական մասին, չափ ուսումնարանի անհեկները, նաեւ աշակերտաց ննջարանները մոտին են եւ անալարմար։

«...Ուսումնարանի աշակերտքը Գ. Տէր Յովսէփեանցի ձեռամբ ինձ մօտ խրկել էին իրանց Հայերէն շարագրութիւնը տեսնելու, եւ զննեցի եւ տեսայ նոցա աշխոյժը, ջանքը եւ ընդունակութիւնը։ Լաւ գրում են Հայերէն գրաբար լեզուով եւ շարագրութեան նիւթերից երեւում է, որ նոցա ուսումնաւելի կրօնական եւ պատմարանական է, քան բանաստեղծական։ Եւ իւրաքանչիւր շարագրութեան ներքոյ գրեցի իմ նկատմունքներս եւ խորախոյանքս եւ վերադարձրի(5)։

Յակոբ Կարինեանը Էլմիածնում գտնուած օրերում այցելում է նաեւ Ս. Էլմիածնի դրաշարան-մատենադարանը եւ լաւ տպագրութիւններով իր Հիացմունքն է յայտնում մատենադարանապետ Դանիէլ Վարդապետ Շահնազարեանի մասին, որին եւ խոստանում է իր ծախսով հրատարակել Ս. Էլմիածնի Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակը, ինչպէս այն կատարւում է։ Այն հրատարակւում է աշխատասիրութեամբ Դանիէլ Վարդապետի, իսկ հրատարակչութեան ծախսերը Հոգալով Կարինեանը՝ ցուցակը կոչւում է Կարինեան ցուցակ։

Մատթէոս Առաջինի յաջորդը՝ Գէորգ Չորրորդը, Նոյնպիսի մի անբաւարար Վարդապետարան գտաւ Էլմիածնում, ինչպիսին եղել էր Աշտարակեցու կամ Եփրեմ Կաթողիկոսի օրերին։ Այդ անմխիթար դրութիւնը հենց ստիպեց նոր Կաթողիկոսին՝ արմատական քայլեր առնել Վարդապետարանի մասին։

1874 թուին Գէորգ Չորրորդին (1866-1885) յաջողուեց բացել մի նոր տեսակի դպրոց, որը ինքը անուանեց Գէորգեան ձեռնարան, իսկ իր կաթողիկոսութեան սկզբից իրեն ժառանգութիւն մնացած ժառանգաւորաց վարժարանը շարունակեց ապրել մինչեւ 1882 թուականը։

1868 թուին Արարատ ամսագրում շահեկան տեղեկութիւնների ենթահանդիւրում Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցի՝ տարեկան ջնջութիւնների ժամանակ ցուցաբերած յառաջադիմութեան մասին։ Այդ առթիւ վերատեսուչ Աղբէր Բրեքեպիսկոպոսը գեկուցում է։

«Ձեզ, եւ բոլոր միաբանութեան շատ լաւ յայտնի է, որ մեր միւշափառ կաթողիկոսը (Գէորգ Դ - Վ. Ե. Տ.), Հոգեւոր գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ընտրուելէն յետոյ միահամ հաւանութեամբ բովանդակ աղղիկ՝ Հոգ տարաւ Էլմիածնայ ժառանգաւորաց դպրոցը բարեկարգելու եւ ուսման ա-

(4) Օրմանեմ, «Աղագրատում», Գ., էջ 4000։

(5) Կուսնէ Հայոց աշխարհիկ 1862, քիւ 5, էջ 374։

աւարկաներոյ շրջանը ընդարձակելու, որով ոչ միայն նորա մէջ ռուսներէն եւ ղաղղիներէն լեզուները մուտ գտան, այլ եւ քանի մը շափուհաս տարկաւազներ տեսանալով ջանասիրութեամբ պարագի սկսան նոյն լեզուներով(6) :

Ս. Էմիլիանի ժառանգաւորաց վարժարանը այդ ժամանակամիջոցում ունեցել է յատուկ կանոնադրութիւն եւ կանգնած է եղել իր ժամանակի կողմնակերպութեամբ ուսումնական հաստատութիւնների հետ համահաւասար: Արաքսի ամսագիրը համարեալ ամէն տարի տալիս է այդ վարժարանում տարուած աշխատանքների եւ տարեմերի քննութիւնների արդիւնները մասին մանրամասն տեղեկութիւններ: Այդ մասին դադարաւ տալու համար մէջրեւում ենք մի քանի մանրամասնութիւններ 1868 թուից:

Կաթողիկոսական յատուկ որոշումով քննութիւնները սկսում են Յունիսի 26ին: Քննութիւններին ներկայ են լինում կաթողիկոսական տեղական Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեանը, Յովհաննէս եւ Եղիապար Արքեպիսկոպոսները, Սինդիկ անդամներ՝ Թադէոս եւ Գրիգոր Վարդապետները, Էմիլիանի ուսումնական Գորովի անդամները եւ այլ բարձրաստիճան հոգեւորականներ ու աշխարհականներ: Քննութիւնները սկսում են կրօնից, յետոյ անցնում են հայոց լեզուին (դասախօս՝ Ջալալ Ջալալեանց): Վերաւտեւում էր դոկտրինութեամբ արձանագործւած է, որ աշակերտքս իւրաքանչիւր շաբաթ կարողութեան՝ ուղղութեամբ կը բռնէին իրենց առաջարկուած կրօնական խնդիրները՝ նոյնպէս հայերէն լեզուից բաւական մարդ հանդիսացան, երբ քննականն եւ ճարտասանական կանոնադրութիւններ առաջարկուեցան իրենց: որոյ մասն Եւ ուսուցիչը ստացաւ շնորհակալութիւն հանդիսականներից(7):

Իւրաքանչիւր քննութեան յաժեկացում էր մէկ օր: Կրօնի եւ հայոց լեզուի քննութիւնները յանձնելուց յետոյ, ըստ Արարատի, ուսանողները յանձնել են դաղդիներէն եւ ռուսերէն լեզուների քննութիւնները: Գաղղիներէնի դասախօսն է եղել Կ. Բոյալեանը, որն իր ուսումը ստացել էր Փարիզում, եւ ուսաց լեզուի դասախօսն էր Սարգիս Մարութեանը, շրջանաւարտ Խալիպեան վարժարանից: «Այս երկու լեզուաց քննութեան ժամանակ աշակերտաց համարձակ եւ աշխիւթ պատասխաններէն կարելի է եղականցնել, որ այն երկու վարժապետները զարապ անցուցած չեն իրենց դասաւանդութեան ժամանակները, այլ դիւրամբունելի եղանակով աշխատած են իրենց գիտցածը ազգասիրական ոգով հաղորդել ազգիս մանկանց» — գրում է վերատեսուչ Անդրէաս Արքեպիսկոպոսը 1868 ուսումնական տարուայ վերջում արած իր գեղեցման մէջ(8):

Այս բոլորից ազդուելով, Ս. Էմիլիանի միաբաններից համաւարտ Եղիապար Արքեպիսկոպոսը յիշեցնում է աշակերտներին ուսման մեծ կարելւորութիւնը եւ նրա օգուտները, ու խրախուսում աշակերտութեանը՝ սէր դէպի ունումը, յիշատակելով նաեւ Գէորդ Զորբորդի նրանց վրայ տածած խնամքը եւ ազգայնական ձեռնարկութիւնները:

Ս. Էմիլիանի ժառանգաւորաց դպրոցի հերթական պատմութիւնը շարադրելու համար տանք այդ դպրոցի 1869 թուականի դպրոցական կեանքի պատկերը, որը նւ արտացոլուած է 1869ի Արարատ ամսագրի Յունիսի հա-

(6) Արարատ, 1868, էջ 62:

(7) Արարատ, 1868, էջ 63:

(8) Նոյն տեղում:

մարի 60-61 էջերում: Այդ տեղից տեղեկանում ենք, որ Ա. Աթոռի ժառանգաւորաց աւսումնարանի հարցաքննութիւնը Մայիսի 26ից սկսելով աւարտուում է Յունիսի 15ին: Ըստ նախընթաց սովորութեան, 1869 թուականի տասնութերջի քննութիւններին մասնակցում են Մայր Աթոռի միաքանութեան անդամները, ինչպէս նաեւ Արմաշի վանահայրը եւ Պանթրմայի պառլամենտը: Ուրիշ Մայր Աթոռում հիւր էին գտնուում այդ միջոցին:

Համեմատութեամբ անցեալ տարիների՝ այժմ ուսումնարանը կարելիք տարեկաներով զարգացած է, եւ աշակերտաց ու դաստիարակաց փոխադարձ ջանքերը կը պսակեն ինչպէս Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, նոյնպէս սիրելի աղքիտ իղձերը: Սակայն այսուամենայնիւ կրկին պէտք է խոստովանել, որ կան տակաւին բաւական առարկայից պակասութիւններ, մանաւանդ երբ նոր ուսումնարանի շինութիւնը կ'աւարտուի⁽⁹⁾:

Ըստ քննութիւնների առիթով արուած տեղեկագրի, 1869 թուին Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց վարժարանը ունեցել է Ա եւ Բ դասաստաններ (գաւառան), որտեղ սովորելիս են եղել՝ Ա դասարանում 21, Իսկ Բ դասարանում՝ 17, ընդամենը 38 հոգի: Այդ ուսումնական տարում Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց վարժարանում դասաւանդուել են 11 առարկաներ. դրանք են՝ Կրօնագիտութիւն, Սրբազան Ուխտի Պատմութիւն, Հայկաբանութիւն, Աղգային Պատմութիւն, Ընդհանուր Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Ռուսերէն, Թուրքանութիւն, Գաղղիերէն, Վայելչագրութիւն եւ Երգեցողութիւն, իսկ Հետադայում նաեւ՝ Բնական Պատմութիւն:

Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց վարժարանը Գէորդ Չորրորդի օրով հասնում է իր բարձրութեանը. մանաւանդ երբ 1869 թուականի աշակերտների ցուցակը համեմատում ենք ապագայ Հայ Եկեղեցու հոգեւորականների ցուցակի հետ:

Արարատ հայրապետական ածագիրը մեզ տալիս է տեղեկութիւններ նաեւ 1870 թուականի ուսման մասին: Այդ տեղեկագրից իմանում ենք, որ ածագիրը հարցաքննութիւնները սկսուել են Մայիսի 20ից, քերականութիւն է եղել նոյն Անդրէաս Արքեպիսկոպոսը:

Այդ տարուայ քննութիւնները դարձեալ յաջող են եղել, որով, արդարեւ, ներկայ դաստիարակները հիացել են աշակերտների պատասխաններից⁽¹⁰⁾:

Ս. Էջմիածնի վարժարանը այսպիսի դրութեան մէջ էր, երբ ահա Էջմիածնում հրատապ հարց է դրւում նոր ուսումնարան կառուցելու:

Ժամանակակից Վահան Վարդապետ Բաստամեանը ձեռնարանի ըսցածան նախօրեակին այդ դպրոցի մասին ասում է.

«Քաւական կը լինէր բարեկարգել ըստ ուսումնական մասանց հին ուսումնարանը, ուր արդէն կան յիսուների չափ աշակերտներ»⁽¹¹⁾:

Վանքի ժառանգաւորաց վարժարանի տեսուչ է եղել նաեւ Գէորդ Վարդապետ Սուրէնեանը (Հետադայում Գէորդ Հինգերորդ Կաթողիկոս, 1911 - 1931): Այդ մասին Բաստամեանը իր նշանաւոր տարեգրութեան մէջ ասում է. «Գէորդ Վրդ. Սուրէնեան... վանքի դպրոցի տեսուչ գլխով... որտեղ եւ դասախօսում էր»⁽¹²⁾:

ՎԱՀԱՆ ԵՊՄ. ՏԷՐԵԱՆ

(Շար. 8)

(9) Արարատ, 1869, էջ 60:

(10) Արարատ, 1870, էջ 101:

(11) Մատեմատիկա, Դեկտեմբեր 7617 (Տարեգրութիւն), էջ 167:

(12) Մատեմատիկա, մայիս, էջ 412: